

Advies NIMH ten aanzien van een historisch onderzoek naar de Nederlandse Stay Behind-organisaties tijdens de Koude Oorlog

Op 27 juli 2022 hebben de departementen van Algemene Zaken en Defensie het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) verzocht een verkenning uit te voeren naar de mogelijkheden van een historisch onderzoek naar de zogeheten Stay Behind-organisaties zoals die in Nederland in de jaren 1945-1992 hebben bestaan.¹ Hiermee gaven de departementen gevolg aan een toezegging aan de Tweede Kamer van 25 februari 2021² in reactie op een verzoek uit 2020 van het Werkverband 'Stay Behind', dat bestaat uit (klein)kinderen van ex-leden (of vermoedelijke ex-leden) van deze organisaties. Hieraan waren meerdere WOB-verzoeken voorafgegaan, zowel van nabestaanden als van onderzoekers, terwijl ook vanuit het parlement bij diverse gelegenheden op meer openheid was aangedrongen.³

De departementen van Algemene Zaken en Defensie hebben het NIMH meer in detail gevraagd:

- een verkenning uit te voeren naar de mogelijkheden van een historisch onderzoek naar de zogeheten Stay Behind-organisatie zoals die in Nederland in de jaren 1945-1992 heeft bestaan;
- als onderdeel van dit verkennend onderzoek een inventarisatie van al het aanwezige en relevante (primaire en secundaire) bronnenmateriaal te laten plaatsvinden. Ook de mogelijkheid van het houden van interviews dient daarbij te worden onderzocht;
- op basis van deze bronneninventarisatie aan te geven welke onderzoeksvragen met betrekking tot de Nederlandse Stay Behind-organisatie (afdoende) beantwoord zouden kunnen worden (w.o. de mogelijkheid van het bevestigen van het lidmaatschap).
- hierover zo mogelijk in oktober 2022 te rapporteren;⁴
- om in dit eindverslag op hoofdlijnen aan te geven wat de opzet van het (mogelijke) historisch onderzoek zou kunnen zijn, inclusief een raming van tijdsduur en de financiële kosten.

Het verkennend onderzoek is, onder verantwoordelijkheid van de directeur van het NIMH, prof. dr. Ben Schoenmaker, uitgevoerd door een senior wetenschappelijk medewerker van dit instituut, drs. Herman Roozenbeek.⁵

¹ HTK, 2022-2023, nr. 36200 X, Vaststelling begroting 2023 (Defensie), ondernr. 53, minister-president en minister van Defensie aan voorzitter Tweede Kamer, 2 december 2022.

² HTK, 2020-2021, nr. 35570 X, Vaststelling begroting 2021 (Defensie), ondernr. 82, minister-president en minister van Defensie aan voorzitter Tweede Kamer, 25 februari 2021.

³ Zie bijv.: HTK, 2010-2011, nr. 30977, ondernr. 43, Verslag van een Algemeen Overleg, 10 augustus 2011, 9-10.

⁴ Omdat tijdens het verkennend onderzoek is gebleken dat meer tijd benodigd was om de inventarisatie van het bronnenmateriaal af te ronden, is deze einddatum later bijgesteld. Zie daarvoor de in n. 1 genoemde Kamerbrief van 2 december 2022.

⁵ Het verkennend onderzoek kon niet worden uitgevoerd zonder de welwillende en vaak enthousiaste medewerking van archiefmedewerkers en de bereidheid van oud-medewerkers van de Stay Behind-organisaties, anderen die daar nauw bij betrokken waren en hun nabestaanden (onder wie de leden van het Werkverband 'Stay Behind') om hun ervaringen met het NIMH te delen.

De voornaamste bevindingen van het NIMH, die hieronder nader worden uitgewerkt, kunnen als volgt worden samengevat:

- Een historisch onderzoek dat verder gaat dan eerdere publicaties is, ondanks de lacunes in het bewaard gebleven archiefmateriaal, mogelijk en ook waardevol. Interviews vormen hiervoor een belangrijke aanvullende bron.
- Het historisch onderzoek kan niet alleen het functioneren van de Stay Behind-organisaties nader invullen, maar ook meer inzicht bieden in de (inter)nationale context waarin deze organisaties opereerden en recht doen aan de personen die hierin werkzaam waren.
- Het zal slechts in uitzonderingsgevallen mogelijk zijn met zekerheid de identiteit vast te stellen van de personen die tot de Stay Behind-organisaties hebben behoord.

Hieronder wordt in vijf paragrafen nader ingegaan op het verkennend onderzoek en de bevindingen van het NIMH, te beginnen met een korte schets van de geschiedenis van de Nederlandse Stay Behind-organisaties. Vervolgens wordt op hoofdlijnen verslag gedaan van de inventarisatie van de beschikbare bronnen. De bevindingen van het NIMH ten aanzien van de mogelijkheden van een historisch onderzoek, inclusief de mogelijke opzet daarvan, komen daarna aan bod. Vervolgens wordt de vraag beantwoord waarom dit onderzoek waardevol is. Afzonderlijk wordt aandacht besteed aan de mogelijkheid van de bevestiging van het lidmaatschap. Tot slot wordt een indicatie gegeven van de benodigde tijdsduur en kosten van het historisch onderzoek.

Historische achtergrond

De Nederlandse Stay Behind-organisaties ontstonden in 1945-1946 in reactie op de ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog, toen het binnenlands verzet en de contacten met de regering in Londen volledig geïmproviseerd vanaf de grond moesten worden opgebouwd. Veel verzetsmensen waren daarbij om het leven gekomen. Om herhaling daarvan bij een eventuele nieuwe bezetting te voorkomen werden de Stay Behind-organisaties al in vreedstijd volledig opgeleid en uitgerust om kernen te vormen van een effectiever en beter afgeschermd verzet, dat over goede verbindingen met de uitgeweken regering zou beschikken. De regering en de oprichters van de organisaties onderkenden al snel het gevaar van een eventuele nieuwe aanval op en bezetting van Nederland van de kant van de Sovjet-Unie en haar bondgenoten. In andere Europese landen kwamen soortgelijke organisaties van de grond.

In Nederland ontstonden vrijwel gelijktijdig twee afzonderlijke Stay Behind-organisaties, die pas na verloop van tijd hun werkzaamheden gingen coördineren. Beide organisaties, gemakshalve meestal aangeduid als 'O' (Operatiën) en 'I' (Inlichtingen),⁶ bleven in vreedstijd geheel van elkaar gescheiden en kenmerkten zich door afwijkende organisatiestructuren en werkwijzen. Beide werkten, zowel afzonderlijk als gezamenlijk, nauw samen met bondgenoten, in de eerste plaats met het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten. Terwijl 'O' zich vooral richtte op het domein van de psychologische oorlogvoering in bezettingstijd (ook wel aangeduid als geestelijke weerbaarheid of geestelijk verzet), zou 'I' zich met name toeleggen op het verzamelen van inlichtingen ten behoeve van de regering in ballingschap en de geallieerde legerleiding. De aansturing van de organisaties

⁶ Vanaf 1985, toen de aanduidingen 'O' en 'I' in de media opdoken (zie n. 9), gingen de organisaties verder als respectievelijk 'A' en 'B'. Gemakshalve zullen de organisaties hier doorlopend als 'O' en 'I' worden aangeduid; in de context van de coördinatie van de werkzaamheden van de beide organisaties zal incidenteel ook de aanduiding O&I worden gebruikt.

geschiedde vanuit de departementen van Algemene Zaken (AZ) en Defensie, waarbij AZ vooral voor 'O' en Defensie vooral voor 'I' verantwoordelijk was.

Zowel 'O' als 'I' werkte op basis van volledige geheimhouding, zij het elk op zijn eigen manier. Zelfs het bestaan van de beide clandestiene organisaties was slechts bij een enkeling buiten de eigen kring bekend. Binnen de regering waren in beginsel alleen de minister-president/minister van Algemene Zaken en de minister van Defensie op de hoogte. Het spreekt boekdelen dat zelfs de uiterst geheime zogenaamde 'Commissie Jansen', die in 1949 was opgericht voor de coördinatie van maatregelen ter voorbereiding op een mogelijke bezetting, niet gekend werd in het werkkterrein van de Stay Behind-organisaties.⁷ Met het oog op de geheimhouding werden de organisaties bewust klein gehouden. Beide bestonden uit een staf van leidinggevend, instructeurs en ondersteunend personeel van niet meer dan circa 25 personen, die bij een dreigende bezetting zouden worden geëvacueerd om vanuit onbezet gebied leiding te geven aan het 'veld' van enkele tientallen agenten, die de eigenlijke Stay Behind-organisaties vormden. Deze agenten of veldmedewerkers waren zorgvuldig geselecteerd om hun activiteiten, zowel in vredetijd als tijdens een bezetting, in het diepste geheim te kunnen uitvoeren. In bezettingstijd zou de organisatie verder worden uitgebouwd.

In Nederland begon de geheimhouding rond de Stay Behind-organisaties in de jaren tachtig enige scheurtjes te vertonen.⁸ De *Haagsche Courant* berichtte in 1985 voor het eerst over het bestaan van 'O' en 'I', maar in de Tweede Kamer weigerden minister-president Lubbers en minister van Defensie De Ruiter op deze geruchten in te gaan.⁹ Vijf jaar later, op 13 november 1990 – de Muur was inmiddels gevallen –, zag premier Lubbers zich door ontwikkelingen in Italië wel gedwongen het bestaan van de organisaties te erkennen.¹⁰ In de voorafgaande maanden was in dat land namelijk een stroom van geruchten op gang gekomen over het bestaan van 'Gladio', een Italiaanse Stay Behind-organisatie die zich ook in vredetijd op het bestrijden van het communisme zou hebben toegelegd en meerdere aanslagen zou hebben gepleegd om de samenleving te destabiliseren en de communisten de schuld in de schoenen te schuiven. Lubbers' Italiaanse collega Andreotti had op 25

⁷ Zie bijv.: NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 11638, voorzitter 'Commissie Jansen' aan minister-president nr. F.A. 802/23 Zeer Geheim, 1 december 1949.

⁸ In 1980 en 1983 gaven de toevallige vondsten van wapendepots aanleiding tot de eerste speculaties. De wapenvondst in 1980 werd in verband gebracht met soortgelijke wapendepots van een Stay Behind-organisatie in Noorwegen; zie: Cees van der Wel, 'Noorwegen kent al langer mysterieuze wapendepots', *De Volkskrant* 1 juli 1980, 1 en 6. Het bestaan van dergelijke organisaties in de Scandinavische landen was in 1978 uitgebreid beschreven in de autobiografie van voormalig CIA-directeur William Colby: *Honorable Men. My life in the CIA* (New York 1978), hoofdstuk 3. Na de wapenvondst in 1983 gaf minister van Defensie De Ruiter toe dat "[o]nder verantwoordelijkheid van de minister van Defensie (...) op een aantal plaatsen in Nederland wapens (zijn) opgeslagen met het doel deze zo nodig te gebruiken in een bepaalde fase van een eventuele oorlog"; HTK, 1983-1984, Aangangsels nr. 113, vragen van Van der Spek (PSP) over wapenvondsten in de bossen tussen Velp en Rozendaal, 21 september 1983, met antwoord van minister van Defensie De Ruiter, 25 oktober 1983. In de Vaste Commissie voor Defensie gaf De Ruiter achter gesloten deuren een nadere uitleg, vooral om duidelijk te maken waarom hij hierover verder niets kon mededelen; HTK, 1983-1984, nr. 18100 X, Rijksbegroting voor 1984 (Defensie), ondernr. 11, Verslag van een Mondeling Overleg, 15 november 1983.

⁹ HTK, 1985-1986, vergaderingen op 30 oktober en 6 november 1985 m.b.t. de inlichtingen- en veiligheidsdiensten.

¹⁰ HTK, 1990-1991, nr. 21895, Maatregelen in bezettingstijd, ondernr. 1, minister-president aan voorzitter Tweede Kamer, 13 november 1990. Op 21 november volgde een Kamerdebat over deze brief: HTK, 1990-1991, vergadering op 21 november 1990, behandeling van de brief van de minister-president inzake maatregelen in bezettingstijd.

oktober 1990 niet alleen het bestaan van 'Gladio' bevestigd, maar tevens aangegeven dat in diverse andere Europese NAVO-landen, inclusief Nederland, vergelijkbare netwerken bestonden.¹¹

Het bekend worden van het bestaan van de Stay Behind-organisaties in november 1990 was voornamelijk geen aanleiding tot opheffing. Dat besluit viel ruim een jaar later. Op 13 maart respectievelijk 3 april 1992 informeerden de verantwoordelijke ministers, minister-president Lubbers en minister van Defensie Ter Beek, de leden van de beide organisaties over de opheffing, die samenhang met de gewijzigde internationale verhoudingen waardoor de kans op een bezetting "nu en in de toekomst" als "uiterst gering" werd beschouwd.¹² De absolute geheimhouding over het lidmaatschap en de werkzaamheden van de Stay Behind-organisaties bleef van kracht, zowel van de kant van de medewerkers als van de regering.

Deze strikte geheimhouding werd tot 2005 gehandhaafd. In dat jaar besloot minister-president Balkenende en minister van Defensie Kamp tot de publicatie van een zogeheten institutioneel onderzoek dat was uitgevoerd door oud-BVD'er en historicus Dick Engelen.¹³ Engelen had volledige toegang tot de beschikbare bronnen gekregen om de organisatie en het functioneren van de Stay Behind-organisaties te beschrijven. Het institutioneel onderzoek stond formeel ten dienste van de archiefvorming volgens de PIVOT-methode, maar was daarnaast bedoeld om verantwoording af te leggen over "een belangrijk onderdeel van overheidshandelen waarvan tot nu vrijwel niets openbaar is gemaakt" en om bij te dragen aan de geschiedschrijving. De bronnen waarop Engelen zich baseerde, werden echter niet vrijgegeven. De beperkte openheid die met het publiceren van het institutioneel onderzoek werd betracht, strekte zich bovendien niet uit tot de identiteit van de medewerkers, enkele uitzonderingen van hoofdrolspelers daargelaten. Dat met het institutioneel onderzoek niet het laatste woord over de Nederlandse Stay Behind-organisaties was gezegd, bleek onder meer in 2007 naar aanleiding van een uitzending van *KRO Reporter*, waarin nieuwe informatie over 'O' en 'I' bekend werd en nieuwe vragen werden opgeworpen.¹⁴ Ook de scripties die Herman Schoemaker, een voormalig instructeur van 'O', in de jaren 2010-2013 schreef in het kader van zijn studie geschiedenis in Utrecht, kregen aandacht in de media.¹⁵

¹¹ Zie o.a.: Gaither Stewart, 'Uiterst geheim militair netwerk actief in Navo-landen', *Algemeen Dagblad* 26 oktober 1990. Vaak worden de Nederlandse en andere Europese Stay Behind-organisaties ook met de naam 'Gladio' aangeduid, maar dit is onjuist.

¹² NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 12412, minister-president aan medewerkers 'Clandestiene Organisatie in Nederland' nr. 92G000047 Zeer Vertrouwelijk, 13 maart 1992; NL-HaNA, Kluiters, F.A.C., 2.21.424, inv.nr. 69, minister van Defensie aan medewerkers Communicatie Detachement BLS, 3 april 1992. De naam van de Sectie Algemene Zaken was per 1 januari 1992 gewijzigd in Communicatie Detachement BLS.

¹³ *De Nederlandse stay behind-organisatie in de koude oorlog 1945-1992. Een institutioneel onderzoek*, PIVOT-rapport nr. 166.

¹⁴ Zie: <www.npo3.nl/reporter/09-09-2007/KRO_1247037>, laatst geraadpleegd op 22 juni 2023. De uitzending gaf aanleiding tot een reeks Kamervragen en vervolgvragen: HTK, 2007-2008, Aanhangsel nr. 630, vragen van Teeven en Bokestijn (VVD) over de organisatie Operaties en Inlichtingen, 11 september 2007, met antwoord van minister-president Balkenende, 9 november 2007; HTK, 2007-2008, Aanhangsel nr. 631, vragen van Van Velzen (SP) over geheime wapendepots van de organisatie Inlicht[ing]en en Operatiën (I&O), 13 september 2007, met antwoord van minister-president Balkenende, 9 november 2007; HTK, 2007-2008, Aanhangsel nr. 1149, vragen van Teeven (VVD) en Van Velzen (SP) over de 'Nederlandse tak van de operatie Gladio', 29 november 2007, met antwoord van minister-president Balkenende, 29 januari 2008.

¹⁵ Herman Schoemaker, *Een geheime organisatie in beeld. Hoe verborgen was de Nederlandse stay-behind tijdens en na de Koude Oorlog?* (scriptie Universiteit Utrecht 2010), <studenttheses.uu.nl/handle/20.500.12932/15687>, laatst geraadpleegd op 22 juni 2023; Herman Schoemaker, *Een geheime organisatie in beeld. De Nederlandse stay-behind-organisatie, geheim, onafhankelijk en zelfstandig?* (scriptie Universiteit Utrecht 2013),

Inventarisatie van de bronnen

Het relevante primaire bronnenmateriaal is voor het overgrote deel in twee overheidsarchieven ondergebracht. In het archief van het kabinet van de Minister-President, dat zich in het Nationaal Archief bevindt, zijn stukken opgenomen die betrekking hebben op 'O' en op de coördinatie van 'O' en 'I'.¹⁶ De inventaris van dit archief is openbaar, maar van een groot aantal relevante stukken is de openbaarheid beperkt in het belang van de Staat en zijn bondgenoten.¹⁷ Deze openbaarheidsbeperking geldt in de meeste gevallen tot de jaren 2040 en 2050, in een enkel geval nog langer. Al deze (reeds openbare en nog niet openbare) stukken zijn in het kader van het verkennend onderzoek ingezien. Enkele spaarzame verwijzingen naar de Stay Behind-organisaties zijn ook te vinden in dossiers van en over de eerdergenoemde 'Commissie Jansen' en met betrekking tot latere voorbereidingen op een eventuele bezetting; deze stukken bevinden zich elders in hetzelfde kabinetsarchief en zijn openbaar.

Het archiefmateriaal met betrekking tot 'I' bevindt zich grotendeels in het archief van de Sectie Algemene Zaken, dat berust bij de afdeling Semi-Statistisch Informatiebeheer (SIB) van het Ministerie van Defensie in Rijswijk. Sectie Algemene Zaken (SAZ) was van 1948 tot en met 1991 de doelbewust vaag gehouden naam van het stafonderdeel binnen de Generale Staf/Landmachtstaf dat leiding gaf aan en de opleidingen en trainingen verzorgde voor 'I'. Het archief is ontsloten door een niet openbaar toegankelijke voorlopige inventaris.¹⁸ De inhoud van dit archief is niet openbaar, zij het dat enkele stukken in het verleden als gevolg van WOB-procedures geheel of gedeeltelijk zijn vrijgegeven.¹⁹ Ook dit archief is tijdens het verkennend onderzoek in zijn geheel ingezien.

Zoals Engelen in zijn institutioneel onderzoek al heeft geconstateerd,²⁰ vertoont het in beidearchieven bewaard gebleven bronnenmateriaal grote lacunes. Deels is dat te wijten aan de strikte geheimhouding bij 'O' en 'I', waar geen reguliere archiefvorming bestond (anders dan voor eigen gebruik) en het gebruikelijk was niet meer actuele stukken na verloop van tijd te vernietigen. Daarnaast is na de opheffing in 1992 een groot deel van het archiefmateriaal van 'I' door een medewerker eigenmachtig vernietigd. Over deze illegale vernietiging heeft minister van Defensie Voorhoeve op 31 oktober 1996 de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten geïnformeerd.²¹ Gezien de inhoud van het archief dat betrekking heeft op 'O', kan worden

<studenttheses.uu.nl/handle/20.500.12932/14838>, laatst geraadpleegd op 22 juni 2023; Bart Olmer, 'Ex-instructeur onthult bestaan ondergrondse verzetsgroep tijdens Koude Oorlog', *De Telegraaf* 9 november 2013.

¹⁶ NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, meerdere inventarisnummers.

¹⁷ De omschrijving van een van deze niet-openbare inventarisnummers (NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 12415) heeft in 2007 aanleiding gegeven tot Kamervragen, aangezien deze omschrijving suggereerde dat na de opheffing van de Stay Behind-organisaties de mogelijkheid van een "activering van de dienst" werd opengehouden: HTK, 2007-2008, Aangangsel nr. 1149, vragen van Teeven (VVD) en Van Velzen (SP) over de 'Nederlandse tak van de operatie Gladio', 29 november 2007, vraag 7, met antwoord van minister-president Balkenende, 29 januari 2008. Zie ook: Daniele Ganser, 'Les armées secrètes de l'OTAN (XI). La guerre secrète aux Pays-Bas', 16 juni 2011, <www.voltairenet.org/article170482.html>, laatst geraadpleegd op 22 juni 2023.

¹⁸ Op het moment van schrijven is de inventaris in bewerking. Het doel hiervan is te komen tot een betere ordening en een betere beschrijving van de inhoud van het archief.

¹⁹ Dit betreft m.n. de door hoofden van de 'I'-dienst geschreven 'Geschiedenis van de Sectie Algemene Zaken', zie hieronder bij n. 25.

²⁰ Engelen, *De Nederlandse stay behind-organisatie in de koude oorlog*, 11.

²¹ Zie hiervoor: HTK, 1997-1998, nr. 25809, Archieven Militaire Inlichtingendienst (MID), ondernr. 5, Rapport, 29-30.

aangenomen dat ook bij deze organisatie veel stukken zijn vernietigd. Aanvullende zoekslagen zijn op verzoek van het NIMH uitgevoerd bij de AIVD, onder meer naar aanleiding van de suggestie in een publicatie uit 2016 dat 'O' bij operaties van de Buitenlandse Inlichtingendienst was betrokken,²² en bij de afdeling Documentaire Informatievoorziening van het Ministerie van Algemene Zaken; dit laatste om inzicht te krijgen in de afwikkeling van de opheffing van de Stay Behind-organisaties en de nasleep daarvan.

Bij de opheffing in 1992 kregen de Stay Behind-organisaties opdracht de aanwezige (actuele) kennis en vaardigheden voor eventueel, op dat moment niet te voorzien, toekomstig gebruik zeker te stellen. Beide diensten hebben hier op hun eigen wijze invulling aan gegeven.²³ Bij 'I' leidde deze opdracht bovendien tot diverse voorstellen die het mogelijk zouden maken de organisatie in de toekomst snel te kunnen reactiveren; deze voorstellen zijn echter niet overgenomen.²⁴ Uniek voor 'I' is verder de door twee hoofden van deze dienst opgestelde 'Geschiedenis van de Sectie Algemene Zaken', door Engelen niet ten onrechte als "kroniek" aangeduid, met in de bijlagen een groot aantal (kopieën van) belangrijke of kenmerkende documenten.²⁵

Incidenteel is archiefmateriaal van en over de Stay Behind-organisaties ook in niet-overheidsarchieven terechtgekomen, zoals in het particulier archief van Max van der Stoel, dat zich in het Nationaal Archief bevindt.²⁶ Oud-minister van Buitenlandse Zaken Van der Stoel was tussen 1988 en de opheffing in 1992 de laatste gedelegeerde van 'O' en coördinator van 'O' en 'I'. Deze (gecombineerde) functies waren in de jaren zestig in het leven geroepen om vorm te geven aan de politieke verantwoordelijkheid van de minister-president voor 'O' en van de minister-president en de minister van Defensie gezamenlijk voor 'O' en 'I'.²⁷ De relevante stukken in dit archief zijn openbaar; Anet Bleich heeft in haar biografie van Van der Stoel uitvoerig gebruik gemaakt van dit materiaal.²⁸ Ook in enkele andere, nog niet openbaar toegankelijke, particuliere archieven bevindt zich relevant bronnenmateriaal. Voor een deel is hiervan al in eerdere publicaties gebruikgemaakt.²⁹ Een bijzondere plaats nemen in dit verband de online door René Ros gepubliceerde en geannoteerde herinneringen in van 'Pelt', ofwel Gerard Jansen op de Haar, die naast zijn werk als advocaat en later rechter lange tijd hoofd Sabotage van 'O' was. Sabotage was een andere taak van 'O' naast psychologische oorlogvoering.³⁰

Het verkennend archiefonderzoek is aangevuld met een beperkt aantal interviews met enkele voormalige medewerkers en anderen die nauw betrokken waren bij (een van) de Stay Behind-

²² Cees Wiebes, *Samen met de CIA. Operaties achter het IJzeren Gordijn* (Amsterdam 2016).

²³ T.a.v. 'O' is dit materiaal het gemakkelijkst in de ordening van het archief te identificeren: NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 12414-12414E.

²⁴ HTK, 2007-2008, Aangangsels nr. 630, vragen van Teeven en Boekstijn (VVD) over de organisatie Operaties en Inlichtingen, 11 september 2007, vraag 2, met antwoord van minister-president Balkenende, 9 november 2007.

²⁵ Dit materiaal is al eerder grotendeels vrijgegeven, zie: NL-HaNA, Kluiters, F.A.C., 2.21.424, inv.nrs. 68-69.

²⁶ NL-HaNA, Stoel, Max van der, 2.21.420, inv.nr. 277.

²⁷ Doordat de Sectie Algemene Zaken onderdeel uitmaakte van de Generale Staf/Landmachtstaf, behoefde de politieke verantwoordelijkheid van de minister van Oorlog/Defensie voor 'I' geen afzonderlijke regeling.

²⁸ Anet Bleich, *De stille diplomaat. Max van der Stoel 1924-2011* (Amsterdam 2018), hoofdstuk 19.

²⁹ Zie bijv.: Jelle Hooiveld, 'De beginfase van de 'O'-tak van de Nederlandse stay-behind-organisatie', *Militaire Spectator* 189-7/8 (2020), 372-385.

³⁰ 'Beste Nederlanders. Een persoonlijke brief over een geheim project in de Koude Oorlog. Geschreven door "Pelt"', bewerkt en toegelicht door René Ros van het Documentatiecentrum Stelling van Amsterdam; <doccentrum.stelling-amsterdam.nl/beste-nederlanders/>, versie van 17 januari 2023. Het NIMH heeft, met dank aan de dochter van 'Pelt', Hadewych Jansen op de Haar, ook inzage gehad in de oorspronkelijke versie van de teksten.

organisaties. Onder hen waren enkele voormalige veldmedewerkers (c.q. veldmedewerkers-in-opleiding) van 'O' en 'I' die zich uit eigen beweging bij het NIMH hebben gemeld naar aanleiding van de berichtgeving in de media over het verkennend onderzoek.³¹ Anderen zijn rechtstreeks of via een tussenpersoon benaderd. De meesten van hen waren na uitleg van de aard van het verkennend onderzoek bereid hun medewerking te verlenen. Enkele geïnterviewden bleken over relevante documenten te beschikken, die zij aan het NIMH ter inzage hebben gegeven.

Tot slot zijn bij het verkennend onderzoek ook de eerder verschenen publicaties in kaart gebracht. Het betreft een betrekkelijk gering aantal wetenschappelijke publicaties en scripties, waaronder het eerder genoemde PIVOT-rapport van Engelen³² en de scripties van voormalig 'O'-lid Schoemaker,³³ aangevuld met een groter aantal artikelen in kranten en tijdschriften.³⁴ In dit literatuuronderzoek zijn ook internationale publicaties meegenomen. Niet alleen wordt hierin soms rechtstreeks ingegaan op de Nederlandse Stay Behind-organisaties, maar de vergelijking met soortgelijke organisaties in andere landen kan ook de overeenkomsten en verschillen duidelijk maken, en daarmee aangeven in hoeverre de organisaties in Nederland al dan niet een eigen koers voeren. Hierbij past de kanttekening dat ook in de meeste andere landen nog vrij weinig wetenschappelijk onderzoek naar de eigen Stay Behind-organisaties is gedaan, vaak omdat het bronnenmateriaal (nog) niet is vrijgegeven. Overkoepelende studies zijn dan ook schaars.³⁵

De mogelijkheden van een historisch onderzoek

Uit de hierboven geschetste inventarisatie van het primaire en secundaire bronnenmateriaal met betrekking tot de Nederlandse Stay Behind-organisaties is gebleken dat een historisch onderzoek dat verder gaat dan eerdere publicaties, zoals het PIVOT-rapport van Engelen uit 2005, ondanks de lacunes in het bewaard gebleven archiefmateriaal mogelijk en ook waardevol is.

Het PIVOT-rapport van Engelen geeft een goed en betrouwbaar maar wel beknopt overzicht van de geschiedenis van de Stay Behind-organisaties, waarbij de nadruk ligt op de institutionele aspecten daarvan. De beschikbare bronnen maken het echter mogelijk dieper op de organisatiegeschiedenis in te gaan en deze meer in te bedden in het geheel van de nationale en internationale oorlogsvoorbereidingen tijdens de Koude Oorlog. Daarnaast kan een nieuw onderzoek ook aandacht besteden aan aspecten die Engelen en anderen niet of slechts in het voorbijgaan hebben behandeld,

³¹ Onder meer *De Volkskrant* en RTL Nieuws besteedden aandacht aan de start van het verkennend onderzoek: Huib Modderkolk, 'Kabinet laat geheime Stay Behind-verzetsgroep tegen Sovjet-Unie uit Koude Oorlog onderzoeken', *De Volkskrant* 26 augustus 2022; RTL Nieuws, 'Honderden Nederlanders leidden tot 1992 een dubbelleven', 26 augustus 2022, <www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5329279/verzetsgroep-stay-behind-koude-oorlog-geheim>, laatst geraadpleegd op 22 juni 2023.

³² Op basis van het PIVOT-rapport publiceerde Engelen ook twee artikelen over het onderwerp: D. Engelen, "'Lessons learned'. De Nederlandse "stay behind"-organisatie in de Koude Oorlog', *Militaire Spectator* 174-10 (2005) 415-420; Dick Engelen, 'Lessons Learned: The Dutch "Stay-Behind" organization 1945-1992', *Journal of Strategic Studies* 30-6 (2007) 981-996. Het laatstgenoemde artikel verscheen in een themanummer dat geheel aan de Europese Stay Behind-organisaties was gewijd.

³³ Zie n. 15.

³⁴ Te beginnen met een drietal artikelen van Paul Koedijk in *Vrij Nederland* van 25 januari, 11 juli en 18 juli 1992 onder de verzamelnaam 'dossier Gladio'.

³⁵ Het bekendst (en meest omstreden) is het boek van Daniele Ganser uit 2004: *NATO's Secret Armies. Operation Gladio and Terrorism in Western Europe*. Zie voor een kritische beschouwing van zijn voornaamste conclusies: O. Riste, "'Stay-Behind". A Clandestine Cold War Phenomenon', *Journal of Cold War Studies* 16-4 (2014) 35-59. Ook Gansers hoofdstuk over Nederland kan de toets van de wetenschappelijke kritiek niet altijd doorstaan.

zoals rekrutering, opleiding en de omgang met de eis van geheimhouding. Hiermee wordt niet alleen het functioneren van de Stay Behind-organisaties nader ingevuld, maar komt er ook meer aandacht voor de mensen die in deze organisaties werkzaam waren en voor de impact die dit geheime werk op hun privé- en gezinsleven heeft gehad. Bovendien kunnen dilemma's en uitdagingen waarmee de organisaties of de personen in deze organisaties zich geconfronteerd zagen, worden uitgediept.

Tijdens het verkennend onderzoek is duidelijk geworden dat interviews een waardevolle aanvullende bron vormen, met name ten aanzien van aspecten die in het archiefmateriaal niet of nauwelijks aan bod komen. Naast aanvullende informatie over de wijze waarop de Stay Behind-organisaties hun taken uitvoerden, bieden interviews ook de mogelijkheid inzicht in te krijgen in persoonlijke ervaringen en overwegingen.³⁶ Dit geldt met name voor de voormalige veld-medewerkers, aangezien hun perspectief in het archiefmateriaal ondervertegenwoordigd is. Het is daarbij van belang dat oud-medewerkers die bereid zijn tot een interview, door de Staat van hun geheimhoudingsplicht jegens de onderzoekers worden ontslagen.

De resultaten van het uit te voeren historisch onderzoek zouden kunnen worden vastgelegd in een Nederlandstalige voor een breed publiek geschreven, wetenschappelijk verantwoorde publicatie, eventueel in combinatie met een of meer wetenschappelijke artikelen voor (inter)nationale vaktijdschriften. De Nederlandstalige publicatie moet een brede, goed in de context van de Koude Oorlog ingebedde geschiedenis van de Nederlandse Stay Behind-organisaties bevatten, met zoveel mogelijk aandacht voor de menselijke aspecten van de in het diepste geheim uitgevoerde werkzaamheden. Voor de beeldvorming: de gedachten gaan hierbij uit naar een boek van circa 250 pagina's. Deze studie zal antwoord kunnen geven op vragen omtrent de Stay Behind-organisaties die nog altijd – ook na het verschijnen van het PIVOT-rapport in 2005 – leven in het parlement, bij wetenschappers, bij journalisten en bij familieleden/nabestaanden van leden van 'O' en 'I'. Daarbij moet wel nadrukkelijk worden vermeld dat, gelet op de staat van het bronnenmateriaal, een deel van de vragen niet of niet afdoende zal kunnen worden beantwoord, zeker waar het details op uitvoeringsniveau betreft.

Dit historisch onderzoek is alleen mogelijk als de onderzoekers toegang krijgen tot en vrij gebruik kunnen maken van alle beschikbare bronnen over de Nederlandse Stay Behind-organisaties, inclusief het materiaal dat nu nog niet openbaar is. Met behulp van dit nu nog geheime materiaal kan een aanzienlijk completer beeld van het functioneren van de organisaties worden gegeven en kan daarbij ook worden ingegaan op aspecten die in de openbare bronnen niet of minder uitgebreid aan de orde komen. Tijdens het verkennend onderzoek is overigens geconstateerd dat het in sommige gevallen onduidelijk is waarom bepaalde bronnen nog niet of nog niet geheel openbaar zijn gemaakt. Zo zijn stukken die Engelen in extenso in het PIVOT-rapport heeft verwerkt, bij een later inzageverzoek op basis van de Wet Openbaarheid van Bestuur (WOB) niet vrijgegeven.³⁷

Ten aanzien van de operationele methoden die de Stay Behind-organisaties hanteerden (of in oorlogstijd zouden hanteren) en die in het archiefmateriaal vaak tot in details staan beschreven, dient rekening te worden gehouden met de mogelijkheid dat deze voor een deel nog steeds tot het instrumentarium van hedendaagse (Nederlandse of buitenlandse) inlichtingen- en veiligheidsdiensten behoren en dat het uit een veiligheidsoogpunt noodzakelijk kan zijn hierover niet of niet in

³⁶ Hieronder wordt nader ingegaan op de wijze waarop binnen het onderzoek met de identiteit van geïnterviewden en informatie uit interviews kan worden omgegaan.

³⁷ Engelen, *De Nederlandse stay behind-organisatie in de koude oorlog*, 26-28. De originelen van de betreffende stukken bevinden zich in: NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 6908; kopieën van het in 2013 naar aanleiding van een WOB-verzoek vrijgegeven materiaal bevinden zich in inv.nr. 6908A.

detail te publiceren en de betreffende bronnen niet of niet geheel openbaar te maken.³⁸ In het belang van een maximale openheid verdient het de voorkeur de onderzoekers onbeperkt toegang tot de betreffende bronnen te geven en het onderzoeksresultaat (bijvoorbeeld in de vorm van gerubriceerde conceptteksten) voor te leggen aan de AIVD en/of de MIVD, zoals dat ook is gebeurd bij het PIVOT-rapport van Engelen. Hierover en over de omgang met het niet-openbare bronnenmateriaal in het algemeen zullen voor de aanvang van het historisch onderzoek goede afspraken tussen opdrachtgever en uitvoerder moeten worden gemaakt.³⁹

Net zo min als in het PIVOT-rapport van Engelen kan in dit onderzoek worden voorbijgegaan aan de internationale samenwerking tussen de Stay Behind-organisaties, zowel in vreedstijd als nog nadrukkelijker in oorlogstijd. Daarbij zal rekening moeten worden gehouden met de belangen van de bondgenoten waarmee de Nederlandse Stay Behind-organisaties in verschillende internationale verbanden samenwerkten. In het geval van het PIVOT-rapport is hieraan tegemoet gekomen door de twee belangrijkste partners – het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten – voorafgaande aan de publicatie daarvan te informeren dat in het rapport “op diverse plaatsen melding wordt gemaakt van betrokkenheid van diensten van de VS en het VK bij het werk van de Nederlandse Stay behind-organisaties”.⁴⁰ Eenzelfde handelwijze zou ook voor het eventueel uit te voeren historisch onderzoek kunnen worden gevolgd. Voor het in kaart brengen van de internationale dimensie van het Stay Behind-werk bestaat overigens ook de mogelijkheid tot samenwerking met collega-onderzoekers in andere landen.

Een onderzoek zoals hier geschetst, gebaseerd op al het relevante bronnenmateriaal en met aandacht voor vragen die tot nu toe onbeantwoord zijn gebleven, is niet alleen mogelijk, maar ook waardevol. Met de beoogde publicatie geeft de overheid, in aansluiting op het in 2005 gepubliceerde PIVOT-rapport, uitdrukking aan haar maatschappelijke verantwoordingsplicht, die er in dit geval uit bestaat zoveel mogelijk duidelijkheid te geven over de uitvoering van een taak die noodzakelijkerwijs in het diepste geheim is uitgevoerd. Daarnaast kan de publicatie dienen als een (aanvullende) vorm van erkenning en waardering voor de medewerkers van de Stay Behind-organisaties en hun naasten.⁴¹ Vanuit historisch oogpunt is het onderzoek interessant omdat het licht werpt op de oorlogsvoorbereidingen tijdens de Koude Oorlog voor het geval de (bondgenootschappelijke) verdediging er niet in zou slagen een bezetting van Nederlands grondgebied te voorkomen. Het onderzoek vormt daardoor een aanvulling op de historiografie van de Koude Oorlog, waarvoor door de recente ontwikkelingen in Europa weer meer aandacht bestaat.

³⁸ Dit geldt vanzelfsprekend met name voor het bronnenmateriaal uit de laatste jaren van het bestaan van de Stay Behind-organisaties en in het bijzonder voor de onmiddellijk na de opheffing in 1992 opgestelde dossiers waarin de actuele organisatie en werkwijzen waren vastgelegd; zie hierboven bij n. 23.

³⁹ Zie bijvoorbeeld de afspraken ten aanzien van de toegang tot de bronnen voor het onderzoek van het NIOD en het NIMH naar de Nederlandse inzet in Afghanistan: HTK, 1921-1922, nr. 27925, Bestrijding internationaal terrorisme, ondernr. 912, ministers van Buitenlandse Zaken, Defensie, Buitenlandse Handel en Ontwikkelings-samenwerking, en Justitie en Veiligheid aan voorzitter Tweede Kamer, 17 juni 2022, bijlage ‘Onderzoek door het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies en het Nederlands Instituut voor Militaire Historie naar 20 jaar Nederlandse inzet in Afghanistan’.

⁴⁰ NL-HaNA, Stoel, Max van der, 2.21.420, inv.nr. 277, minister-president en minister van Defensie aan Van der Stoel, nr. 04G465681, 27 april 2004.

⁴¹ Het publiekelijk uitspreken van erkenning en waardering was ook een belangrijk onderdeel van de in n. 2 genoemde Kamerbrief van 25 februari 2021.

Het lidmaatschap van de Stay Behind-organisaties

Uit het verkennend onderzoek is gebleken dat het slechts in uitzonderingsgevallen mogelijk is met zekerheid vast te stellen wie (of wie niet) tot een van beide Stay Behind-organisaties hebben behoord. Met uitzondering van de identiteit van de coördinator van O&I en zijn plaatsvervanger, die beiden rechtstreeks door de ministers van Algemene Zaken en Defensie werden benoemd, en de stafmedewerkers van de 'I'-dienst, die als militair of burgerambtenaar een functie vervulden bij de Sectie Algemene Zaken van de Generale Staf/Landmachtstaf en van wie de (meeste) namen in het SAZ-archief zijn terug te vinden,⁴² werd de identiteit van de overige medewerkers – d.w.z. de stafmedewerkers en instructeurs van 'O' en de veldmedewerkers van zowel 'O' als 'I' – ook binnen de organisaties strikt geheim gehouden.⁴³ Iedereen werkte onder een schuilnaam.⁴⁴ Bij 'O' zijn zelfs de schuilnamen van de meeste stafmedewerkers en instructeurs onbekend; voor zover hiervan overzichten waren, zijn deze niet bewaard gebleven.⁴⁵

Ten aanzien van de geheimhouding van de identiteit van de veldmedewerkers volgden 'O' en 'I' min of meer dezelfde strikte lijn. Hun identiteit was in beginsel uitsluitend bekend bij hun vaste contactpersoon (bij 'I' de 'huistrainer' genoemd), die omgekeerd bij de veldmedewerker zelf uiteraard alleen onder een schuilnaam bekend was.⁴⁶ Andere trainers/instructeurs met wie de veldmedewerker in contact kwam, kenden diens ware identiteit niet. Hoewel in het SAZ-archief diverse gegevens over individuele veldmedewerkers van 'I' zijn te vinden, werd hierbij uitsluitend gebruik gemaakt van schuilnamen en was er zorg voor gedragen dat de identiteit van de medewerker ook niet op een andere manier kon worden achterhaald. Bij beide organisaties werd alle informatie over de werkelijke identiteit van de veldmedewerkers als onderdeel van de zogeheten Basis-uitrusting (versleuteld) opgeslagen in geheime bewaarplaatsen in het buitenland, zodat de diensten hierover in oorlogstijd konden beschikken. Dit materiaal is bij de opheffing van de Stay Behind-organisaties vernietigd,⁴⁷ zij het dat in het SAZ-archief bij toeval enkele bundels met onder meer 'stamkaarten' van veldmedewerkers uit de laatste maanden van 1981 bewaard zijn gebleven.⁴⁸

In beginsel is het mogelijk de identiteit van voormalige veldmedewerkers te achterhalen via hun contactpersoon of 'huistrainer', althans indien deze laatste nog in leven is, indien hij of zij nog over de betreffende gegevens beschikt en indien hij of zij bereid is de identiteit van zijn of haar

⁴² Bij de Sectie Algemene Zaken waren ook enkele zogeheten "externe" of "niet-ambtelijke" medewerkers onder een schuilnaam werkzaam. Een lijst met identiteitsgegevens van deze medewerkers, die als appendix bij het eerste deel van de 'Geschiedenis van de Sectie Algemene Zaken' was gevoegd (zie bij n. 25), is niet in het archief aangetroffen.

⁴³ In een overzicht van de 'Archieven van de Stay Behind-organisatie' dat eerder door het Werkverband is samengesteld en dat aan het NIMH ter beschikking is gesteld, wordt op diverse plaatsen expliciet melding gemaakt van het (vermeende) bestaan van namenlijsten van 'I'- en 'O'-personeel. De genoemde bronnen zijn nadrukkelijk in het verkennend onderzoek betrokken, maar hebben niet geleid tot een andere conclusie.

⁴⁴ Hier worden voor de duidelijkheid alle schuilnamen (zoals 'Pelt') tussen aanhalingstekens geplaatst.

⁴⁵ De strikte nadruk op security bij 'O' had tot gevolg dat de stafmedewerkers elkaar in beginsel slechts onder hun schuilnaam kenden. Uit de hierboven (bij n. 30) genoemde gepubliceerde herinneringen van 'O'-medewerker 'Pelt' blijkt echter dat dit beginsel in de praktijk soms niet zo strikt werd nageleefd.

⁴⁶ Stafmedewerkers en instructeurs gebruikten voor al hun contacten, zoals met veldmedewerkers, in de regel verschillende schuilnamen.

⁴⁷ NL-HaNA, Kluiters, F.A.C., 2.21.424, inv.nr. 69, 'Geschiedenis van de Sectie Algemene Zaken', 144.

⁴⁸ De informatie op deze 'stamkaarten' die het mogelijk maakte de identiteit van de medewerkers te achterhalen (zoals naam, woonplaats en beroep) was cryptografisch beveiligd (versleuteld).

voormalige agenten vrij te geven.⁴⁹ Mutatis mutandis geldt hetzelfde voor de stafmedewerkers en instructeurs van 'O'. Het staat vast dat langs deze weg, ruim dertig jaar na de opheffing van de Stay Behind-organisaties, slechts in uitzonderingsgevallen de identiteit van voormalige medewerkers met zekerheid kan worden vastgesteld.

Daarbij is het bovendien de vraag of het, gezien de in het verleden gedane toezeggingen, verantwoord is de identiteitsgegevens van voormalige medewerkers, ook al zouden zij inmiddels zijn overleden, vrij te geven. Bij de werving van potentiële nieuwe medewerkers voor zowel 'O' als 'I' werd steevast benadrukt dat hun anonimiteit strikt zou worden gehandhaafd en dat hun ware identiteit slechts bekend was bij één persoon (de rekruteur, die daarna – in 'I'-terminologie – als 'huistrainer' optrad). Omgekeerd werden zij ervan doordrongen dat geheimhouding – en alles wat met *security* verband hield – de hoeksteen van de Stay Behind-organisatie was. Bij de opheffing van de beide organisaties in maart respectievelijk april 1992 kregen de medewerkers een brief ter inzage van minister-president Lubbers dan wel minister van Defensie Ter Beek waarin juist aan het aspect van geheimhouding veel aandacht werd besteed.⁵⁰ De medewerkers van 'O' kregen van Lubbers te horen dat de opheffing zou plaatsvinden “onder handhaving van de absolute anonimiteit van de medewerkers in die organisatie”; de brief van Ter Beek bestemd voor 'I' sprak hier in meer algemene termen van “handhaving van absolute geheimhouding”. Beiden benadrukten in vrijwel identieke bewoordingen dat de eis van geheimhouding, die zich uitstreckte over alle aspecten van het bestaan en functioneren van de Stay Behind-organisaties, wederkerig was: “Gaarne wil ik u erop wijzen, dat de Regering prijs stelt op handhaving van de geheimhoudingsplicht van elke medewerker in de organisatie, en dat derhalve de zwijgzaamheid van iedereen van kracht blijft. Ook van Regeringszijde zal deze geheimhouding worden gehandhaafd.”

Toen in 2005 werd besloten tot de publicatie van het PIVOT-rapport van Engelen, waarin voor het eerst met deze strikte geheimhouding werd gebroken, zagen de verantwoordelijke ministers zich genoodzaakt de voormalige medewerkers van de Stay Behind-organisaties enige tekst en uitleg te geven.⁵¹ Minister-president Balkenende en minister van Defensie Kamp schreven toen: “Dat, rekening houdend met uw belangen en de belangen van de Staat, na zorgvuldige toetsing, openbaarmaking van de rol van de 'stay behind'-organisaties op hoofdlijnen mogelijk is, betekent geenszins dat alle informatie over deze organisaties openbaar mag worden gemaakt. De Regering stelt er onverkort prijs [op] dat u de geheimhoudingsplicht zult blijven handhaven. De Regering zal de geheimhouding en de anonimiteit van de medewerkers in die organisaties – de 'stay behind'-organisaties, binnen de grenzen van de wet, in acht nemen.” De (beperkte) openheid die in het PIVOT-rapport werd gegeven, gold de taken en organisatie van de Stay Behind-organisaties, maar nadrukkelijk niet de identiteit van de medewerkers.

⁴⁹ Tijdens het verkennend onderzoek is op vergelijkbare wijze vastgesteld wie de 'huistrainer' was van een van de voormalige veldmedewerkers van 'I' die zich na het begin van het verkennend onderzoek bij het NIMH had gemeld.

⁵⁰ Zie n. 12.

⁵¹ NL-HaNA, Stoel, Max van der, 2.21.420, inv.nr. 277, minister-president en minister van Defensie aan “de medewerkers van de in 1992 opgeheven 'Clandestiene Organisatie in Nederland'” nr. 05G473905, 7 april 2005. Hoewel het de bedoeling was deze brief, op dezelfde wijze als in maart en april 1992, aan de voormalige medewerkers ter inzage te geven, is hieraan voor zover bekend geen uitvoering gegeven; de brief was bij de oud-leden met wie in het kader van het verkennend onderzoek gesprekken zijn gevoerd, in elk geval onbekend. Tijdens een interview met de voormalige plaatsvervangend coördinator van O&I, 'Bakker', verklaarde deze desgevraagd dat er in 2005 geen mogelijkheid meer bestond de voormalige staf- en veldmedewerkers te bereiken.

In het PIVOT-rapport zelf werd niettemin ten aanzien van een beperkt aantal personen gebroken met de strikte handhaving van de anonimiteit. Engelen maakte daarbij onderscheid tussen “geheime medewerkers (‘het veld’)” en “functionarissen”. Terwijl handhaving van de anonimiteit van de eerste groep bij hem niet op bezwaren stuitte, was het naar zijn mening in het kader van het institutioneel onderzoek gewenst de “verantwoordelijken – politici, hoge ambtenaren en leidinggevende functionarissen” bij name te noemen om “de politieke en ambtelijke context” van de Stay Behind-organisatie te kunnen schetsen. Daarbij beperkte hij zich tot de namen van “overleden hoofdrolspelers”, geholpen door het feit dat hun betrokkenheid vaak al bekend was geworden. Engelen noemde daarom wel de eerste coördinatoren van O&I, M. de Boer (‘Bax’),⁵² Marinus Ruppert (‘Hofman’) en Theo van Lier, bij naam, maar niet de laatste coördinator, van wie hij slechts aangaf dat hij “na een politieke loopbaan tenslotte lid van de Raad van State” was geworden. Inmiddels is bekend dat het ging om Max van der Stoel, die zijn betrokkenheid in 2007 zelf onthulde in het KRO-programma *Reporter*. In lijn met de door Engelen gemaakte keuzes ligt het voor de hand dat ten behoeve van het historisch onderzoek ook de namen van de inmiddels overleden plaatsvervangend coördinatoren formeel worden vrijgegeven.⁵³ Het waren immers de coördinatoren en hun plaatsvervangers die in vredes- en oorlogstijd een brugfunctie tussen de clandestiene organisaties en de politieke leiding vervulden en op die wijze uitdrukking gaven aan de politieke verantwoordelijkheid van de minister-president en de minister van Defensie. Ook over hun identiteit is in eerdere publicaties overigens al gespeculeerd.

Voor het goed en verantwoord kunnen uitvoeren van het historisch onderzoek is het niet nodig de identiteit van staf- en veldmedewerkers (voor zover überhaupt nog te achterhalen) openbaar te maken. Binnen dit onderzoek dient informatie over de identiteit van voormalige staf- en veldmedewerkers en andere betrokkenen, voor zover deze bij de onderzoekers bekend is, op vertrouwelijke wijze te worden behandeld. Dit betreft onder meer de identiteit van geïnterviewden en de informatie die uit interviews is verkregen. Voor het onderzoek kan het bijvoorbeeld relevant zijn de achtergrond van voormalige veldmedewerkers in kaart te brengen, zonder dat daarmee hun identiteit hoeft te worden vrijgegeven. Dergelijke informatie kan geanonimiseerd (bijvoorbeeld onder vermelding van de destijds gebruikte schuilnaam) en niet-herleidbaar worden opgenomen in de publicaties die uit het onderzoek voortkomen, tenzij de betrokkene schriftelijk expliciet heeft aangegeven dat zijn of haar identiteit mag worden vrijgegeven.

Ten aanzien van de vraag naar het mogelijkerwijs bevestigen van het lidmaatschap van staf- en veldmedewerkers op verzoek van familieleden botsen diverse belangen. Daarbij gaat het in de eerste plaats om de belangen van de voormalige medewerkers zelf.⁵⁴ Verschillende personen met

⁵² Door Engelen (*De Nederlandse stay behind-organisatie in de koude oorlog*, 47 en 51) foutief aangeduid als W. den Boer.

⁵³ Ten tijde van de publicatie van het PIVOT-rapport was dit nog een stap te ver, getuige het feit dat Engelen de identiteit van ‘Mulder’, die o.a. als plaatsvervanger van Ruppert optrad, niet heeft vermeld. De laatste plaatsvervangend coördinator, ‘Bakker’, evenals zijn voorgangers een marineofficier b.d., is nog in leven.

⁵⁴ Aangezien de verantwoordelijke ministers zowel vóór het formeel bekend worden van het bestaan van de Stay Behind-organisaties (impliciet) als daarna (expliciet) hebben betoogd dat deze organisaties niet onder de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten vielen (HTK, 1985-1986, vergadering op 6 november 1985, Inlichtingen- en veiligheidsdiensten, antwoord van minister van Defensie De Ruiters, 1140; HTK, 1990-1991, vergadering op 21 november 1990, behandeling van de brief van de minister-president inzake maatregelen in bezettingstijd, 26-1553), kunnen de regels die deze wet stelt ten aanzien de bescherming van de identiteit van

wie tijdens het verkennend onderzoek is gesproken, hebben aangegeven dat de oud-medewerkers, ook na hun overlijden, gezien de aan hen gedane toezeggingen, “het recht hebben vergeten te worden” voor zover zij hun omgeving sinds de opheffing van de organisaties niet zelf hebben ingelicht. Daar staat tegenover dat zij, gezien de in 1992 opgelegde en in 2005 herhaalde eis van geheimhouding, feitelijk nooit de vrijheid hebben gehad zelf te bepalen wat zij met anderen wilden delen, zelfs niet binnen de naaste omgeving.⁵⁵ Dat er niettemin verschillende oud-medewerkers zijn geweest die hun betrokkenheid in de loop der jaren op eigen initiatief naar buiten hebben gebracht, doet hier niets aan af.

De tweede belanghebbende groep die hier genoemd moet worden zijn de nabestaanden van de leden van de Stay Behind-organisaties, in de eerste plaats de kinderen die zijn opgegroeid toen hun vader of moeder in het diepste geheim actief was binnen ‘O’ of ‘I’. Uit deze groep is het Werkverband ‘Stay Behind’ voortgekomen. De kinderen hebben, zoals een van hen in 2017 tegenover *De Volkskrant* verklaarde, “de bewuste keuze voor een geheim leven nooit gemaakt, maar daar wel de nadelen van ondervonden”.⁵⁶ Die nadelen verschilden van persoon tot persoon en van gezin tot gezin, maar de leden van het Werkverband hebben gemeen dat zij de spanningen die zij in hun jeugd hebben ervaren nooit een plaats hebben kunnen geven en behoefte hebben aan meer erkenning en waardering voor hetgeen hun ouders hebben gedaan en voor wat zij zelf hebben meegemaakt. Hoewel enkelen van hen goed zijn geïnformeerd over de geheime werkzaamheden die hun vader of moeder uitvoerde, beschikken anderen slechts over zeer summiere informatie of hebben niet meer dan een vaag vermoeden. Bevestiging dat hun ouders inderdaad binnen ‘O’ of ‘I’ actief waren, kan hen mogelijk helpen bij de verwerking. In hoeverre deze behoefte ook bij andere nabestaanden buiten de kring van het Werkverband bestaat, laat zich moeilijk vaststellen.

Om zo goed mogelijk recht te doen aan bovengenoemde belangen, geeft het NIMH in overweging nabestaanden de mogelijkheid te bieden een onderbouwd verzoek te doen tot het instellen van een gericht onderzoek naar de mogelijke betrokkenheid van hun vader of moeder bij een van de Stay Behind-organisaties. Omdat het slechts in uitzonderingsgevallen mogelijk zal zijn de identiteit van voormalige medewerkers vast te stellen, is het van belang dit aanbod zo te formuleren dat geen valse verwachtingen worden gewekt. Daarnaast geeft het NIMH in overweging de nog levende oud-medewerkers van de Stay Behind-organisaties ten aanzien van hun persoonlijke betrokkenheid eenzijdig te ontslaan van de hun opgelegde geheimhouding. Dan kunnen zij zelf in vrijheid beslissen of zij hun omgeving over hun betrokkenheid willen informeren.

Randvoorwaarden van het historisch onderzoek

Zoals hierboven uiteengezet acht het NIMH een historisch onderzoek naar de Stay Behind-organisaties uitvoerbaar. Om te komen tot een transparant en controleerbaar wetenschappelijk onderzoek is het van belang dat de onderzoekers volledige toegang krijgen tot de beschikbare bronnen, ook als deze nog niet (volledig) openbaar kunnen worden gemaakt. In dit verband en ook

agenten en informanten (WIV 2017, art. 39, 6e lid, en art. 41, 9e lid) niet zonder meer op de staf- en veld-medewerkers van ‘O’ en ‘I’ van toepassing worden verklaard, ook al bevonden deze zich in meerdere opzichten in een vergelijkbare positie.

⁵⁵ Tijdens de bestaansperiode van de Stay Behind-organisaties werd meestal (al dan niet oogluikend) toegestaan dat de partner op de hoogte werd gebracht (en vaak al bij de rekrutering van de nieuwe medewerker werd betrokken), maar dat hield niet in dat dit ook altijd gebeurde.

⁵⁶ Huib Modderkolk, ‘Hun vaders deden iets heel geheims voor de overheid. Maar wat?’, *De Volkskrant* 2 december 2017.

om tegenover oud-medewerkers en andere betrokkenen duidelijk te maken dat zij zonder enige belemmering aan dit onderzoek kunnen meewerken, is het gewenst dat het onderzoek van regeringswege wordt ingesteld. Naast de departementen van Algemene Zaken en Defensie, die vanaf het begin voor de Stay Behind-organisaties verantwoordelijk waren, acht het NIMH in verband met het gebruik van eventueel bij de AIVD berustend bronnenmateriaal ook betrokkenheid van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties gewenst.

Het NIMH is tot slot gevraagd een raming te geven van de benodigde tijdsduur en de financiële kosten van het historisch onderzoek. Voor een publicatie waarin, zoals hierboven geschetst, in enig detail op de geschiedenis, de context, de werkwijze en de dilemma's van de Stay Behind-organisaties wordt ingegaan en waarin ook het perspectief van de medewerkers, mede op basis van interviews, wordt meegenomen, zal naar verwachting de inzet nodig zijn van een (of meerdere) ervaren wetenschappelijk onderzoeker(s) voor in totaal zes mensjaren. Hierin is de nodige tijd inbegrepen voor het afnemen en verwerken van interviews, met de kanttekening dat het tijdsbeslag hiervan zich moeilijk laat inschatten, aangezien dit afhankelijk zal zijn van het aantal voormalige medewerkers dat aan het onderzoek wil meewerken en zich, althans voor een belangrijk deel, vrijwillig zal moeten aanmelden. De kosten van het onderzoek zullen voornamelijk bestaan uit personeelskosten voor de onderzoeker(s) (schaal 11/12), vermeerderd met enige onderzoekskosten (zoals reiskosten en eventueel voorzieningen voor de omgang met gerubriceerd materiaal).

Nederlands Instituut voor Militaire Historie, 7 augustus 2023